

Marzena Lamparska

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec, Polska; e-mail:
marzenalamparska@gmail.com

Ogrody masonskie XVIII i XIX-wiecznej Europy – tajemnica zapisana w krajobrazie

Лампарска М. **Масонские сады Европы XVIII и XIX вв.: загадка, записанная в пейзажах.** Представлена проблема культурных ландшафтов, созданных в прошлом масонами. Масонские сады были местами для встреч, посвящений, концертов и отдыха. Организация их пространства насыщена символикой, связанной с масонской идеологией. Они были отражением Эдема. В эпоху Просвещения, когда женщины получили возможность принимать участие в работе и жизни масонских лож, получая, таким образом, право действовать в публичном пространстве, они часто становились создателями парков-садов, создавая мифическую Аркадию, отражающую рай. Во время разделов Польши эти сады стали местом культивирования патриотизма на этнических польских землях. Сегодня они представляют собой интересный элемент культурного наследия Польши и Европы.

Lamparska M. **Masonic gardens in Europe on the turn XVIII/XIX century – a mystery written in the landscape.** The cultural landscapes of masonic gardens in Europe and in Poland are significant part of cultural heritage. The gardens were places of meetings, discussions, rituals, concerts and relaxation. They were reflections of Eden. In the eighteenth and nineteenth centuries, when women gained the opportunity to participate in the work and life of Masonic lodges, thus gaining the right to act in public space, they often became garden creators, creating a mythical Arcadia, a reflection of paradise. During the partitions in Poland, they became places where patriotism was cultivated.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, rytuały masonskie, loże adopcyjne, ogrody Edenu, Puławy, Łańcut, Nieborów, XVIII i XIX w.

Ключевые слова: культурный ландшафт, масонские ритуалы, адаптационный период, сады Эдема, Пулавы, Ланьцут, Неборув, XVIII и XIX вв.

Key words: cultural landscape, masonic rites, lodges of adoption, Eden gardens, Puławy, Łańcut, Nieborów, XVIII and XIX centuries

Zarys treści

Представлено zagadnienie krajobrazów kulturowych tworzonych przez masonów. Ogrody masonskie były miejscami spotkań, inicjacji, koncertów, relaksu. Organizacja ich przestrzeni jest nasyciona symboliką, związaną z ideologią masonską. Były odzwierciedleniem Edenu. W czasach Oświecenia, gdy kobiety uzyskały możliwość uczestniczenia w pracach i w życiu łóż masonskich, zyskując dzięki temu prawo do działania w przestrzeni publicznej, często stawały się kreatorkami ogrodów, tworząc mityczne Arkadie, odzwierciedlenia rajów. W czasie zaborów w Polsce stawały się miejscami, gdzie był kultywowany patriotyzm. Współ-

cześniej parki te stanowią interesujący element dziedzictwa kulturowego Polski i Europy.

Wprowadzenie

Pojęcie krajobrazu można rozpatrywać na wiele sposobów w rozmaitych naukach, ale geografia, antropologia kulturowa i architektura mówią o krajobrazie w sposób najbardziej zbliżony, prezentując go jako element cywilizacji, nośnik informacji i obiekt sztuki. Wraz z upływem dziejów krajobrazy różnych miejsc zaczęły być traktowane jako przestrzenne, wizualne zapisy, który

zawierał w sobie informacje, idee, legendy, wartości. Poprzez krajobraz tworzony na terenie posiadłości, w miastach, w parafiach, właściciele, władarze manifestowali swój status religijny, społeczny i majątkowy. Krajobrazy ogrodów czy parków stawały się odwzorowaniem nieba, Edenu, przestrzeni idealnej. Przyczyniły się również do emancypacji kobiet. W czasach Oświecenia, gdy kobiety uzyskały możliwość brania udziału w pracach i w życiu łóż masońskich, zyskując dzięki temu prawo do działania w przestrzeni publicznej, często stawały się kreatorkami ogrodów, tworząc mityczne Arkadie, odzwierciedlenia raju. W ogrodach tych odbywały się inicjacje, rytuały, wykłady czy koncerty. W czasie zaborów w Polsce stawały się miejscami, gdzie był kultywowany patriotyzm.

Przestrzeń a krajobraz

Krajobraz jest istotnym elementem, a zarazem inspiracją dla rozwoju ludzkiej kultury. Zdaniem geografów jest wizualnym zapisem przestrzeni, w której żyjemy. Przestrzeń zawiera w sobie wiele znaczeń, które my, ludzie, wprowadzamy do niej świadomie lub podświadomie. Szczególne znaczenie dla tożsamości narodu, grupy etnicznej, ludu, mają przestrzenie symboliczne. Wyrażona wizualnie przestrzeń, również symboliczna, to krajobraz. Krajobraz – jego typ i rodzaj, odczytuje się za pomocą wizualnych symboli, których znaczenie jest często umowne i znane w określonym kręgu, który określa się jako naród, plemię, ród, religia, kultura. Nie każde oznaczenie jest czytelne dla ogółu. Istnieje cały system oznaczników, które są dostępne nielicznym. Można zatem przyjąć, idąc za tym kierunkiem rozumowania, że istnieje **krajobraz potoczny**, dostępny dla wszystkich i **ezoteryczny** – czytelny jedynie dla wtajemniczonych grupy, która coś wspólnie wyznaje albo czci i chce to robić w otoczeniu nasyconym własną symboliką. Ludzie ci mają zestaw swoich norm, symboli, ikon, które są jasne tylko dla nich i tylko dla nich tworzą pewien postrzegany tylko przez nich przestrzenny system wartości. Tworzą tym samym własny krajobraz, który nie zawsze jest dostrzegalny dla wszystkich. Krajobraz ezoteryczny może być zapisany w tym całkowicie potocznym krajobra-

zie. Dobrym przykładem są organizacje masońskie i ich oznaczenia (płaskorzeźby, glify, rysunki) zawarte w elementach architektonicznych, w przestrzeniach ogrodów, parków, w fasadach publicznych budynków w miastach.

Celem artykułu jest charakterystyka przykładowych, ezoterycznych krajobrazów tworzonych przez grupy ludzi, którzy nie kierowali się jedynie potrzebami użytkowymi czy estetycznymi, a duchowymi. Krajobrazy ezoteryczne odznaczają się silną symboliką, są zapisem idei, porządku, odwzorowaniem boskiego ładu, wreszcie miejscami inicjacji i nauki. Jest to zatem rodzaj krótkiego *case study*, sporządzonego na podstawie istniejących krajobrazów na świecie, a przede wszystkim w Polsce.

Krajobraz przyrodniczy, krajobraz kulturowy

Według geografów, zwłaszcza tych uprawiających geografie humanistyczną, kultura nadaje wyrażonej wizualnie przestrzeni, krajobrazowi wartości wyższe, duchowe, niematerialne. Tworzy go i ocenia. Sumowanie i różnicowanie się tych wartości: estetycznych, materialnych, moralnych, jawnych i ukrytych pozwala wartościować i waloryzować krajobraz. Geografowie dysponują sporym wachlarzem metod, którymi można się w tym celu posłużyć. Wyniki ocen służą różnym celom definiowanym przez ludzkie działania i potrzeby. Przegląd głównych nurtów badawczych w geografii, dotyczących humanistycznych sposobów badania krajobrazu, szczególnie zawartości jego pamięci przedstawiła U. MYGA-PIĄTEK (2015). Píše ona o krajobrazie we wstępie do swojego artykułu: „Jedną z przyczyn szerokiego nim zainteresowania jest to, że jest określeniem (synonimem) bytu codziennego, otoczenia, środowiska życia człowieka, które jest powszechnie doświadczane i podlega indywidualnej percepcji i ocenie”. Jedną z cech krajobrazu jest to, że w swoim wyglądzie zapisuje wydarzenia historyczne lub ślady działań ludzkich. Można powiedzieć, że historia jest zapisana w krajobrazie (LAMPARSKA WIELAND, 1996).

Krajobraz nie jest pojęciem obiektywnym. Jest on syntezą naszych, ludzkich poglądów i wrażeń, jest czymś identyfikującym nas jako istoty

mające kulturę, wrażliwość i możliwość oceny. Zwierzęta nie postrzegają krajobrazu, a jedynie przestrzeń, wartościowaną pod kątem możliwości przeżycia: jedzenia, wydania na świat potomstwa, zabawy lub śmierci, bezpieczeństwa lub zagrożenia. Jednak ludzkość nadaje tak wartościowanej przestrzeni wartości niekonieczne odnoszące się do przetrwania. Tą nadbudową są wartości kulturowe i krajobrazowe.

W naukach geograficznych mamy często do czynienia z tzw. systemowym ujęciem krajobrazu: system jest definiowany jako całość naszego środowiska, z wszystkimi jego komponentami: fizycznogeograficznymi, kulturowymi, materialnymi i niematerialnymi. Podmiotem tego systemu antropogenicznego jest człowiek. W takim ujęciu występuje on jako twórca socjosphery i nosifery, a zarazem jako kreator przestrzeni, tworzący technosferę i kulturosferę. Człowiek stanowi podmiot potężnego i złożonego systemu, który można określić jako środowisko antropogeniczne, złożone z elementów naturalnych – dzika przyroda, i kulturowych (miasta, drogi, cywilizacja). W tym systemie zachodzą relacje spowodowane jego złożonością (przyroda a cywilizacja) i one należą do uwarunkowań wewnętrznych całego systemu. System ten ma interakcje z otoczeniem, nie jest zamknięty. Owe relacje zewnętrzne to uwarunkowania wynikające m.in. z systemów politycznych, zjawisk makroekonomicznych, religii. One oddziałują na kształtowanie relacji wewnętrznych systemu (DEGÓRSKI, 2009).

Oprócz takiego podejścia, które można nazwać strukturalno-systemowym, w geografii jest często akcentowany nurt *stricte* scjentystyczny, który polega na traktowaniu natury jako czegoś obiektywnego, pociągający za sobą arbitralny podział na to, co naturalne i na to, co uwarunkowane kulturowo. Jest to konsekwencja antropocentrycznej XIX-wiecznej wizji świata, związana z tzw. „zachodnim punktem widzenia”. Koniecznym sprostowaniem takiego poglądu jest perspektywa antropologiczna, która zakłada, że krajobraz jest żywym przedmiotem podlegającym ludzkim negocjacjom. Jest rozumiany, doświadczany i ujmowany przez ludzką świadomość, która się weń angażuje. Innymi słowy krajobraz i człowiek warunkują się nawzajem, gdyż

krajobraz warunkuje człowieka, a człowiek – krajobraz. Jednak należy wtedy przyjąć, „że nie ma jednej przyrody jako takiej, lecz jest ich wiele. Przyrody te zaś są konstytuowane historycznie, geograficznie i społecznie. Dlatego nie ma prostych, naturalnych granic jako takich. Nie są one ustalone i wieczne, lecz zależą od poszczególnych czynników historycznych i geograficznych, a także od samych procesów, na mocy których przyroda i sfera przyrodnicza są konstruowane i utrzymywane kulturowo, zwłaszcza przez odniesienie do tego, co zostaje uznane za inne. Płyne stąd wniosek, że przyrody nie należy badać w ramach idei realizmu środowiskowego, scjentyzmu, ale raczej powinno się ją ujmować w kontekście kultury, ekonomii politycznej, państwa, płci, nauki, nowych „asocjacji” (MACNAGHTEN, URRY, 2005; LUTY-MICHALAK, 2007). To wszystko odnosi się również do krajobrazu, zwłaszcza do tego, jak on jest dotychczas rozumiany w geografii i pozwala stwierdzić, że krajobraz jest subiektywny.

Podstawy filozofii krajobrazu kulturowego

K. RĘBOWSKA (2002) pisze, że przemyślenia o krajobrazie kulturowym można uzasadnić ideami zrodzonymi w latach 20. XX wieku, wywodzącymi się z filozoficznych podstaw koncepcji kultury opartej na idealistycznej myśli heglowskiej. Według Hegla myśl jest pierwotna, rzeczy są jej wytworami. Byt, podobnie jak myśl, ma naturę logiczną. Hegel podkreślał jedność i zmienność bytu. Przyroda i duch są dwiema postaciami, w które przyobleka się byt. Pierwotną postacią bytu jest idea – ona stanowi punkt wyjścia rozwoju bytu. Antytezą bytu jest przyroda. Syntezą idei i przyrody jest duch. Tym trzem postaciom odpowiadają trzy działy filozofii Hegla: logika, filozofia przyrody i filozofia ducha. Ów heglowski duch osiąga samowiedzę w ludzkiej historii, a jego najwyższą formą jest kultura. System stworzony przez Hegla jest holistyczny, nie da się zrozumieć bez rozpatrywania świata jako całości, której nie można analitycznie rozłożyć na autonomiczne części składowe. Myśl ta została podjęta przez niektórych geografów niemieckich tego czasu, którzy odwołując się do tradycji idealis-

tycznej sformułowali pojęcie „ducha obiektywnego”. „Idea”, „duch”, „sens”, „wartość” są wtopione w to, co „naturalne”, „zmysłowe”, w „materię”, w „struktury realne”, w realną historię. K. RĘBOWSKA (2002) podkreśla, że według twórców tego kierunku materia nigdy nie występuje bez ducha, duch bez materii, a świat jest pełen sensów. W globalnej, szerokiej koncepcji kultury istniało rozróżnienie między rzeczywistością ducha subiektywnego, ducha obiektywnego i ducha zobiektywizowanego. Zobiektywizowany duch obejmuje całe dzieło ludzkie (...) a jego odzwierciedleniem jest środowisko, zwane krajobrazem kulturowym, w którym i dzięki właściwościom którego żyje człowiek. Tak sformułowana myśl ewoluowała w latach 1954–1966 w pracach następujących filozofów i geografów: Juliana Hartmanna, Josepha Schmithusena, Welwyna Hartfielda, Jeffreya Gritznera. Do hartmannowskiej idei ducha subiektywnego, obiektywnego i zobiektywizowanego nawiązał w latach 70. XX wieku Louis Wirth, który uznał, że takie kategorie jak kultura, człowiek i społeczeństwo nawzajem się dopełniają. Pod pojęciem kultury rozumiał on całość wyobrażeń i wiedzy, włączając w to ludzkie wartości, czyli cele dążeń, działań i godności, oraz ludzkie umiejętności. „Postulował aby na wzór współczesnej socjologii dążyć we współczesnej geografii do analizy systemu kultury jako systemu symboli poznawczych, ekspresywnych, ale nade wszystko symboli wartości w celu wyjaśnienia systemów społecznych i ich struktur funkcjonalnych” (RĘBOWSKA, 2002: 46).

Krajobraz potoczny i krajobraz ezoteryczny

M. ELIADE (1996) podniósł znaczenie jednego z najbardziej elementarnych podziałów przestrzeni, a co za tym idzie – krajobrazu: na sacrum, czyli uświęconą, i profanum – tę codzienną. Za tym podziałem idzie bardzo wiele implikacji: ta sama przestrzeń, ten sam krajobraz może być podzielony ze względu na wyższe wartości, wynikłe z ludzkich poglądów. Nie każda przestrzeń sacrum jest dostępna dla każdego: przebywanie w przestrzeni sacrum wymaga specjalnych przy-

wilejów, ale i uświęca. Kreatorzy takiej przestrzeni to najczęściej istoty boskie, przywilej obcowania z nimi mają jedynie wybrani, którzy mogą przekraczać granice sacrum. Ta przestrzeń miała, ma swoje wizualne atrybuty: granice, znaki ostrzegawcze, informacyjne, specjalny sposób aranżacji obiektów, które ją wypełniają i określają. Przestrzeń sacrum wyraża się zatem charakterystycznym dla niej krajobrazem. Większość tych symboli, które stanowią wyznaczniki przestrzeni sacrum, jest przeważnie jasna i czytelna dla każdego: ma służyć informacji, ostrzeżeniu, że nie wolno przekraczać określonych granic. Są to różnego rodzaju bariery, progi, podwyższenia, ogrodzenia. Wyznaczają jej zasięg również konkretne elementy: drzwi, fosy, płynąca woda, krąg ognia, symbole, ikony, które stanowią wyraźny, ostrzegawczy symbol w krajobrazie. Zaznaczają granicę, której nie należy przekraczać (JACKOWSKI, 2003). Wyznaczenie takiej przestrzeni i bytowanie w niej nie jest proste ani jednoznaczne. Do tego potrzebna jest wiedza, w tym wiedza tajemna: ezoteryka. To pojęcie budzi sporo kontrowersji, jest też w rozmaity sposób definiowane i interpretowane. Siegając do „Słownika Języka Polskiego”: „ezoteryzm”, słowo wywodzące się z greki, oznacza coś zamkniętego, ukrytego (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/ezoteryka.html>).

W filozofii i historii nauki termin używany w odniesieniu do wiedzy przekazywanej w starożytnych i średniowiecznych szkołach filozoficznych i naukowych zamkniętemu gronu uczniów; w religioznawstwie i etnologii ezoteryzm oznacza zespół wierzeń (mity, symbole) i praktyk religijnych (rytuały) przekazywanych wybranym adeptom (inicjacja) przez specjalnie powołane do tego celu związki religijne (<http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ezoteryzm;3899489.html>).

Określenie to przypisuje się Platonowi, który ponoć miał użyć wyrażenia „esô”, w swoim dialogu „Alcybiades”, na oznaczenie rzeczy wewnętrznych w przeciwstawieniu do określenia „exô”, określającego rzeczy zewnętrzne. Chodziło o stopień poznania. Rzeczy „esô” były przeznaczone dla wybranych, którzy musieli osiąść wiedzę niedostępną dla ludzi z zewnętrznej sfery.

Według K. OLKUSZ (2017: 12), „Ezoteryka istniała na przestrzeni wieków jako dziedzina ba-

lansująca na krawędzi nauki i magicznych rytuałów. Towarzysząca ludziom od początku cywilizacji wiedza tajemna stanowiła przede wszystkim peryferie religii, współtworząc określony obraz rzeczywistości oraz podbudowując lub potwierdzając skonstruowany za pomocą dogmatów obraz świata. Początkowo określana mianem „magii”, przeobraziła się w „wiedzę tajemną”, dostępną jedynie jednostkom wybranym, obdarzonym ponadnaturalnymi zdolnościami czy talentami”. Termin „ezoteryczna wiedza” według definicji zamieszczonej w Słowniku literatury polskiej XIX wieku, który K. Olkusz przywołuje w swojej pracy, oznacza: (z greckiego esoterikos: to, co znajduje się wewnątrz; w przeciwstawieniu do exoterikos: to, co znajduje się na zewnątrz) potocznie [...] to, co trudno zrozumiałe, tajemnicze. Historycznie używany jest w związku z antycznymi szkołami filozoficznymi i wiedzą zastrzeżoną tam dla ograniczonego kręgu audytorium. Ezoteryzm zakłada taki sposób poznania rzeczywistości, jaki wymaga wtajemniczenia, czyli przeniesienia wiedzy drogą inicjacji z mistrza na ucznia spełniającego określone warunki intelektualne i moralne. Jako syntetyczna i symbolicznie ujęta wiedza o człowieku i wszechświecie, poszukująca „niewidzialnego” poza „widzialnym”, pragnie rozświetlić ostateczny sens świata ludzkiego istnienia oraz ukazać człowiekowi drogę do samorealizacji, harmonii między „wewnętrznym” i „zewnątrznym”. Oczywiście powyższe uwarunkowania można odnieść do przestrzeni, a co za tym idzie – do jej wizualnego wyróżnika, czyli do krajobrazu. W naukach geograficznych, zwłaszcza w *human geography* istnieje koncepcja „przestrzeni” i „miejsca”, która zakłada istnienie trzech zasadniczych typów przestrzeni (YI FU TUAN, 1987), które kreują ludzki umysł. Najbardziej dostępna i zrozumiała dla wszystkich jest przestrzeń potoczna, pragmatyczna (profanum). Przestrzeń mityczna jest dostępna również wszystkim, ale jest rozumiana tylko przez tylko nielicznych, np. kapłanom, wtajemniczonym (sacrum), a przestrzeń abstrakcyjna, może być symbolem, modelem zarówno przestrzeni sacrum (np. mandala, labirynt) jak i profanum (mapa turystyczna, plan miasta). Odnosząc powyższe do krajobrazu i zakładając, że jako fragment przestrzeni można

go przedstawić na mapie, można przyjąć, że istnieje krajobraz potoczny, mityczny i symboliczny.

Podział krajobrazu na potoczny, symboliczny i mityczny pozwala przyjąć, że istnieją różne poziomy jego percepcji. Dla percepcji krajobrazu mitycznego i symbolicznego jest potrzebna specyficzna wiedza – wiedza ezoteryczna. Można więc takie krajobrazy nazwać ezoterycznymi, ponieważ przenoszą informację, która jest dostrzeżona tylko przez wtajemniczonych.

Miejsce krajobrazów ezoterycznych w kulturze i w przestrzeni – wybrane przykłady

Krajobrazy ezoteryczne można podzielić na takie, które powstały w oparciu o naturalne elementy przyrodnicze i na stworzone ręką człowieka. Archeolodzy, antropologowie i historycy udowodnili, że w cywilizacji ludzkiej podziały na krajobraz potoczny i ezoteryczny istniały od jej początków. Nawet najwcześniejsze dziejowo grupy *Homo sapiens sapiens* wyróżniały miejsca przyjazne i odpychające, jasne, ciemne, dobre i złe, powszechne i naznaczone sacrum. Ludzie pierwotni dawali temu wyraz chociażby w rysunkach naskalnych, tworzonych we wnętrzu jaskiń czy na stokach gór. Tak oznaczona jaskinia czy góra stawała się miejscem wyjątkowym m.in. poprzez te właśnie rysunki i równocześnie stawała się ważnym elementem miejsca bytowania hordy czy plemienia. Wyróżniała się w przestrzeni, jak Uluru na australijskiej pustyni, czy święta góra hinduizmu, buddyzmu i bon – Kailash w Himalajach. Święte strumienie czy gaje, specyficzne formacje skalne były miejscami, gdzie odprawiano obrzędy lub szukano łączności z bóstwami (JACKOWSKI, 2003). Wyróżniano je kierując się wartościami krajobrazowymi.

Obie wspomniane wyżej góry po dziś dzień są miejscami świętymi. Są dominantami w otaczającym krajobrazie. Ich specyficzna forma, kolor, naturalna rzeźba sprawiły, że starożytne kultury uczyniły z nich miejsca tajemnicy. Współcześnie mają status miejsc światowego dziedzictwa całej ludzkości (JACKOWSKI, 2003).

Inną grupą obiektów, które są dominantami krajobrazowymi, prawdopodobnie związanymi z kultem czy kultami, są neolityczne budowle rozsiane po świecie. Brak jest jakichkolwiek przekazów dokumentujących ich powstanie, sposób budowy czy sposób transportu materiału, z którego powstały. Ich usytuowanie względem przebiegu zjawisk astronomicznych może sugerować, że służyły do obserwacji i uroczystych obcho-

dów zmian pór roku czy zaćmień ciał niebieskich. Najbardziej powszechnym przykładem jest Stonehenge w Anglii. Nie wiadomo, czemu ten obiekt służył, co było (o ile było) przedmiotem czci, ani po co został zbudowany. Jest tak intrygujący i niezwykły, że współcześnie stał się miejscem obrzędów neopogańskich, szczególnie w momentach przesilen słońca (fot. 1).

Fot. 1. Kulturowanie tradycji magicznych we współczesnym Stonehenge

Фот. 1. Магические традиции в современном Стоунхендж

Photo 1. Magical traditions in contemporary Stonehenge

(źródło – источник – source: http://ultra-fiolet.home.pl/3kolory/articles.php?article_id=244)

Ogrody i świątynie związane z ruchami masońskimi w Europie

W historii Europy, od czasów neolitycznych do współczesności, istniało bardzo wiele grup ludzkich, które tworzyły rozmaite związki i wyrażały idee lub wierzenia w postaci krajobrazu ezoterycznego. Były to ugrupowania religijne, klasztorne, grupy świeckie, rzemieślnicze lub szlacheckie. W ramach tego artykułu nie sposób charakteryzować wszystkie, czy nawet wszystkie ważniejsze. Celem tego artykułu nie jest także ścisła analiza ich historii czy dokonań, ale chęć wskazania ważnego nurtu w historii rozwoju krajobrazu kulturowego w Europie.

Historia rozwoju ruchów masońskich, ich rytów i korzeni jest zarysowana w wielu opracowaniach.

Czasy Oświecenia są silnie związane z historią ruchów masońskich. XVIII wiek był okresem licznych podziałów między dotychczasowymi lożami i powstawania nowych. Różnice dotyczyły liczby stopni inicjacyjnych czy mniej lub bar-

dziej okultystycznych praktyk. Należy tu nadmienić, że masoneria jest nade wszystko związkiem pozytywnym, konstruktywnym, a więc budującym. Obowiązek „budowania” (przede wszystkim duchowego) jest obowiązkiem i zadaniem każdego masona. Stąd symbolika odwołująca się do budownictwa, zwłaszcza do średniowiecznych budowniczych katedr (już w XIV wieku istniało w Anglii „Bractwo wolnych mularzy”), z których zresztą w pewnym sensie nowożytny ruch masoński się wywodził (RACIEWICZ, 2005).

Kobiety w masonerii

Przedstawicielki współczesnych kobiecych stowarzyszeń masońskich twierdzą, że rozwijające się ruchy wolnomularskie w XVIII wieku pozwoliły wkroczyć kobietom na pole zarezerwowane wcześniej tylko dla mężczyzn. O ile początki ruchów masońskich są trudne do ustalenia, to czas powstania kobiecych loż czy wstępu kobiet do loż można dokładnie oznaczyć. Początkowo kobiety nie miały dostępu do wiedzy tajemnej i nie

mogły zgłębiać zasad kosmicznego porządku. Były bowiem utożsamiane z pierwiastkiem wnoszącym chaos, stąd zabraniano wstępu do loży – miejsca kosmicznego ładu, porządku i harmonii. Tak było w Anglii. Dopiero migracja masonerii na kontynent i jej zaadaptowanie na gruncie kultury francuskiej umożliwiło powstanie wolnomularstwa adopcijnego, w którego ramach istniały kobiece loże adopcyjne. Dawało ono kobietom dostęp do uczestnictwa w pracach i obrzędach Loży, ale pod patronatem mężczyzn. Mimo tak okrojonych możliwości działania, masoneria była w tym czasie (XVIII w.) dla szlachetnie urodzonych, wykształconych i majątnych kobiet drogą do życia publicznego w szerszym niż dotychczas zakresie. Wiele polskich arystokratek o silnych charakterach zdawało sobie sprawę z możliwości swoich wpływów i potrafiło zręcznie je wykorzystywać. Obok salonów, festynów, teatru, loże adopcyjne były miejscami, w których rozwijała się ich działalność i udział w życiu społecznym Rzeczypospolitej. Był to krok w procesie zrównywania pozycji kobiet i mężczyzn, ich uprawnień i przywilejów, być może załóżek emancypacji. Jednak po jakimś czasie nadszedł kres oświeceniowego wolnomularstwa (JARZYNA, 2017). O roli masonerii w dziejach polskich oświeconych kobiet niech świadczy fakt, że nieco później, w czasach Księstwa Warszawskiego, ukonstytuowały się ośrodki masonskie, gdzie w gronie członkiń znalazły się wolnomularki wywodzące się z łóz powstałych w czasach Oświecenia: Anna Potocka, Izabela z Flemingów Czartoryska, Helena Radziwiłłowa, Izabela Czartoryska-Lubomirska, Teresa z Czapskich Potocka i Aleksandra z Lubomirskich Potocka, żona Stanisława Kostki. Masonką była siostra Wielkiej Mistrzyni Karolina z Sapiechów Stanisławowa Sołtykowa, Ludwika Klemensowa Berneaux oraz Janowa Chaudoir. Obok nich do loży wstąpiły młode, brylujące w kręgach towarzyskich damy: generałowa Józefa z Sołłohubów Stanisławowa Potocka, generałowa Wielhorska, Zofia z Potoczek Czosnowska, matka syna księcia Józefa Poniatowskiego, Emilianna z Bachmińskich, Michałowa Cichocka oraz domniemana córka Stanisława Augusta Poniatowskiego – Żwanowa (JARZYNA, 2017). Działalność arystokratek – masonek zawierała się przede wszystkim w działa-

niach edukacyjnych, w dobroczynności, opiece nad poddanymi ich władzy chłopami i robotnikami (przełom XVIII i XIX wieku to początek rewolucji przemysłowej w Europie), propagowaniu higieny, poprawianiu jakości życia poddanych. Historia oceniła je jako czołowe postacie kobiece czasów Oświecenia i Romantyzmu, które swoimi działaniami i sposobem myślenia zaczęły torować drogę późniejszej emancypacji kobiet. Jednymi z najpiękniejszych efektów ich działalności są ogrody, inspirowane założeniami przestrzennymi i symboliką masonską, ale powstałe z wizji oświeconych kobiet.

Ogrody masonskie

W XVIII i XIX w., twórcy i właściciele ogrodów zarówno w Anglii, jak i na kontynencie, również na terenach poddanej rozbiorowi Polski, byli zazwyczaj masonami. Masoni tworzyli w Europie rodzaj tajnego społeczeństwa, elit, które odgrywały w owym czasie rolę kreatorów idei dotyczących kultury, edukacji. To tajne stowarzyszenie stworzyło zatem tą drogą swój utopijny świat, w którym można było przedstawić masonskie ideały. Często odbywało się to poprzez kreowanie pełnych symboliki krajobrazów ogrodowych. Mieli do nich wstęp tylko wtajemniczeni. W architekturze ogrodów można zatem odkryć odniesienia do idei wolnomularzy.

Oświeceniowe wolnomularstwo ma swoje korzenie w Anglii, dokąd witruwiańska koncepcja architekta i znaczenie architektury jako najważniejszej ze wszystkich nauk dotarła w XVI wieku. Stała się ona wówczas podstawową koncepcją wolnomularstwa. Renesansowa koncepcja architekta, jako mistrza wszystkich sztuk kluczowych dla ludzkiej wiedzy i działalności, a także renesansowych architektów, takich jak Alberti i Palladio, przyczyniła się do rozwoju podstawowych ideałów wolnomularstwa od XVII wieku, ideałów skupiających się na dialektyce pomiędzy architekturą i moralnością. Działania architektów, również architektów krajobrazu, to wprowadzenie do ogrodów symboliki masonskiej, co podkreśliło tę dialektykę. W ogrodach angielskich XVII w. było miejsce na mistycyzm czy symbolikę. Ich aranżacje przestrzenne nawiązywały do antycznych miejsc kultów lub po-

chówków. Związek z symboliką wolnomularską dodatkowo wzmocniła obecność sfinksów i piramid. Architektura ta nawiązywała do egipskiej, ponieważ Egipt był domem hermetycznej magii opracowanej przez egipskich kapłanów, którzy czcili Hermesa Trismegistusa, pierwszego Magusa. Obecność piramid i obelisków w ogrodach krajobrazowych, może być rozumiana jako wyraz masońskich ideałów właściciela ogrodu. Obeliski symboliki wolnomularskiej wiązały się ze słońcem i zmitologizowanymi zjawiskami astronomicznymi. Były symbolami ciągłości, mocy, stabilności, zmartwychwstania i nieśmiertelności. Tradycja ta wydaje się być kontynuowana w późniejszym wieku na kontynencie europejskim, kiedy neo-klasycyści architekci przyjęli to, co zostało ustanowione w Anglii przed 1750 rokiem (GRANZIERA, 2003).

Polskie masonki i ich ogrody romantyczne

„W Polsce powstało wiele tzw. ogrodów romantycznych, których założycielkami były panie. Za tą nazwą kryła się masońska myśl architektoniczna oraz symbolika, odniesienia do duchowości, filozofii i sztuki” (DOŁĘGOWSKA-WYSOCKA, 2017: 1). Jednak, w odróżnieniu od ogrodów tworzonych przez mężczyzn, to kobieca myśl, kobieca wizja nadała im szczególny wyraz.

Poniżej autorka opisuje trzy, chyba najbardziej znane spośród wielu polskich ogrodów romantycznych. Przedstawia również ich twórczynie, które – będąc wykształconymi arystokratkami – zaangażowały się w działania wolnomularzy. Dzięki temu mogły zaistnieć na politycznej i społecznej arenie w czasach Oświecenia. Damy te wywodziły się z kręgów łóż adopcyjnych, zakładanych w czasie Oświecenia. Znały się i często rywalizowały ze sobą na różnych polach – towarzyskich i artystycznych, czy politycznych.

Jedną z przedstawicielek XVIII-wiecznej magnaterii, zaangażowaną głęboko w wolnomularstwo, była kobieta o niezależnym charakterze: **Izabela z Flemingów Czartoryska**. Gdy rozpoczęła się odbudowa pałacu w Puławach, zniszczonego w postaniu listopadowym, zdecydowała o klasycystycznym stylu pałacu i zastąpiła

ogrodem angielskim poprzednie, francuskie założenia ogrodowe. Architektami i artystami pracującymi dla księżnej byli: Chrystian Piotr Aigner, wolnomularz Szymon Piotr Zug, Jan Piotr Norblin i ogrodnik James Savage. Założenia parkowe powstały w duchu najnowszych prądów architektonicznych, na kształt których miały wpływ idee masońskie, nawet ukształtowanie terenu i dobór roślin miały symboliczne znaczenie. Do utworzenia kształtu parku wykorzystano naturalną rzeźbę terenu, z wiślaną skarpą na czele. Rośliny nasadzono nieregularnie, rezygnując z prostych alejek. W ogrodzie dolnym, np. w okolicy Altany Chińskiej, rosły topole białe o wysokości 40 m oraz jesiony, olchy i wierzyby płaczące. Obok Domu Gotyckiego istnieją tulipanowce amerykańskie. Obecnie park zajmuje 23 ha powierzchni. Choć przez lata sporo stracił ze swego pierwotnego charakteru, wciąż czytelna jest idea, która przyświecała księżnej przy jego tworzeniu. Zachowały się budowle, nawiązujące do idei masońskich: świątynia Sybilli, kaplica w kształcie rotundy, altany, Domek Żółty. Groty, które były wkomponowane w zielen, mogły służyć przy odbywaniu inicjacji lub do medytacji. W ogrodach masońskich bardzo ważne jest światło: także w Puławach zaprojektowano park w taki sposób, by było go pod dostatkiem. Przy gościńcu lubelskim na wzniesieniu postawiono kaplicę w kształcie rotundy, do której prowadziła z pałacu aleja obsadzona czterema rzędami drzew. Posadzono wiele drzew i krzewów w postaci klombów, między którymi prowadziły ścieżki i rozciągały się trawniki. Wśród zieleni umieszczono rzeźby, bramy i obeliski, na których wyryto masońskie sentencje (GAWINOWSKA, 1997).

Ogród w Puławach pełnił niezwykle ważną rolę dla historii Polski. W 1801 roku powstała Świątynia Sybilli: pierwsze w Polsce sanktuarium narodowe, gdzie została uwieczniona Polska – „ojczyzna, wymazana z rzędu narodów”, jak pisała o niej jej twórczyni Izabela Czartoryska. Świątynia stała się rodzajem muzeum, „schronieniem dla pamięci i relikwiarzy” pozostałych po rozbiorach Polski i zbrojnych zmaganiach z zaborcami (DREŚCIK, 2005). Dla ówczesnych było to jednak przede wszystkim miejsce sakralne, centrum, punkt styku sfer, świątynia Pamięci. ΜΝΗΜΗΣ ΑΝΟΙΓΩ ΙΕΡΟΝ [‘Otwieram świąty-

nię pamięci'] – głosi napis na kluczu w kształcie kaduceusza, opatrzonym inicjałami założycielki I.C. i datą A^o: MDCCCI. Świątynia była usytuowana na zboczu, jej przestrzeń podzielono wg symboliki masońskiej. Zagłębiona w ziemi mroczna krypta zapewnia kontakt ze światem podziemnym – domeną zmarłych. Uczczono tu obeliskiem księcia Józefa Poniatowskiego, który stał

się owego męstwa uosobieniem. Obelisk – prastary symbol solarny – zamknięty w mrocznej krypcie stwarza tu zresztą swego rodzaju *coincidentiam oppositorum* (zbieg przeciwstawień), będący cechą manifestacji sacrum (DREŚCIK, 2005). W kondygnacji górnej, kolisty, centralny okulus kopuły, zapewniając równomierne oświetlenie, otwierał ją też w sensie symbolicznym na sferę niebiańską (fot. 2).

Fot. 2. Świątynia Sybilli, Puławy
Фот. 2. Храм Сибиллы, Пулавы
Photo 2. The Temple of Sybilla,
Puławy
(źródło – источник – source:
<http://dawnepulawy.pl/%C5%9Awi%C4%85tynia-Sybilli.php>)

Czartoryscy zgromadzili bogaty księgozbiór, byli hojnymi mecenasami sztuki i nauki, w które zaangażowali liczne grono naukowców. Dwór Puławski pełnił też funkcję ośrodka edukacji dla polskiej młodzieży – stąd jego nazwa „Nowe Ateny”.

Izabela Lubomirska z Czartoryskich również posiadała silną osobowość i – jak na XVIII i XIX wiek – prowadziła dość wyzwoleony sposób życia, zresztą podobnie jak Izabela z Flemingów Czartoryska. Również działała w masonerii. Izabela Lubomirska z Czartoryskich, w odróżnieniu od Izabeli z Flemingów Czartoryskiej, nie okazywała sentymentu sytuacji politycznej w Polsce. Jedną z jej imponujących posiadłości był Łańcut, gruntownie przebudowany na początku XIX w. wg planów architekta Christiana Piotra Aignera. Projektował on i dozorował prace budowlane w dobrach księżnej, w samym Łańcutie w od początku XIX stulecia do 1827 roku, tworząc: Oranżerię, Teatr, Wielką Jadalnię i Kaplicę, neogotycką fasadę zamku, a w ogrodzie – zameczek z wieżą

w narożu w stylu *picturesque* i glorię. Podobnie jak w Puławach, na kształt ogrodu, jego architekturę i kolekcje sztuk, które znajdowały się w budynkach, miała niepodzielny wpływ jego twórczyni. Dzięki jej wizji powstał nieregularny, romantyczny park angielski skomponowany wg modnych wzorów europejskich i polskich (fot. 3). Niwelując częściowo fortyfikacje zaadaptowano je jako element krajobrazowy parku. Zachowane widoki zamku z początków XIX wieku oraz przekazy archiwalne dają wyobrażenie o ówczesnym znaczeniu i randze łańcuckiej posiadłości. Przedwojenny monografista łańcuckiego zamku, J. PIOTROWSKI (1933), opierając się na źródłowych przekazach wspomina, że już w XVIII wieku był zamek łańcucki znaną i niemałą atrakcją, albowiem książę marszałek Stanisław Lubomirski wydał polecenie zezwalające na zwiedzanie go przez zgłaszających się przybyszów krajowych i obcych. Izabela Lubomirska umieściła w Łańcutie zgromadzone przez siebie wspaniałe kolekcje waz i rzeźb antycznych. Niestety, po śmier-

Fot. 3. Glorieta w parku w Łańcucie

Фот. 3. Глорietta в парке в г. Ланьцут

Photo 3. The Glorietta in the Park, Łańcut

(źródło – источник – source: <https://mapy.eholiday.pl/galeria-lancut-lancut-lancut,52563.html?view=popup>)

ci księżnej pałac i ogrody uległy znacznej przebudowie.

Najbardziej znanym i najlepiej zachowanym parkiem romantycznym jest Arkadia – dzieło masonki **Heleny Radziwiłłowej** (<http://www.nieborow.art.pl/ogrody/arkadia/>, 2015) (fot. 4). Architektem był Szymon Bogumił Zug. W pracach projektowych brali udział: Jan Piotr Norblin i Aleksander Orłowski. Do 1797 roku realizował je Zug, a później Henryk Ittar. Prace nad ogrodem rozpoczęto w 1778 roku, były prowadzone przez ponad 20 lat, aż do śmierci właścicielki w 1821 roku. Dla potrzeb parku spiętrzone staw, a przy nim postawiono wiele symbolicznych budowli. Powstały wówczas Kaskada i Chata przy Wodospadzie, Przybytek Arcykapłana i Świątynia Diany z plafonem Norblina wyobrażającym Jutrzenkę, oraz Akwedukt. Na Wyspie Topolowej zbudowano symboliczny Nagrobek Księżnej, wzorowany na grobowcu Jean Jacques Rousseau w Ermenoville. Tamże znalazła swoje miejsce Grota Sybilli, oraz wiele symbolicznych budowli i zakątków, chociażby takich jak krąg ołtarzowy na Wyspie Ofiar. W latach 1790. powstały Łuk Kamienny, Dom Murgrabiego i Domek Gotycki nad Grotą Sybilli. W ostatnich latach upływającego wieku zostało urządzone w Świątyni wnętrze Gabinetu Etruskiego z neoklasycystycznym wystrojem i malowidłami Michała Płońskiego i Aleksandra Orłowskiego. Około 1800 roku ogród w Arkadii został powiększony o okolicz-

Fot. 4. Fragment Ogrodu Arkadyjskiego w Nieborowie

Фот. 4. Фрагменти Аркадского сада в с. Неборув

Photo 4. Part of Arcadia Garden in Nieborów

(Fot. – Фот. – Phot. by: D. Piwowarski

(<http://www.nieborow.art.pl/ogrody/arkadia/>)

ne rozległe pola położone za rzeczką Skierniewką, swobodnie wplatając się w okoliczne krajobrazy. Architektem tego już romantycznego w swoim charakterze ogrodu był utalentowany

architekt nowego pokolenia Henryk Ittar. Z początku XIX w. pochodzą: Grobowiec Złudzeń zbudowany na położonych za rzeczką Polach Elizejskich, Cyrk Rzymski i Amfiteatr.

Urządzenie ogrodu nawiązywało do romantycznych uniesień patriotycznych, powszechnych wśród warstw oświeconych w okresie tuż po utracie niepodległości przez kraj. Ideowo-filozoficzny projekt ogrodu, oparty został na rytach masonskich, skojarzeniach mitologicznych i literackich. Podobnie jak inne ogrody romantyczne, także i ten był zdominowany przez symbolikę znaczeń zapisanych w założeniach architektonicznych, w małych formach ogrodowych, w sentencjach umieszczanych na budowlach, tablicach i głazach, nawet w ukształtowaniu nasadzeń zieleni i kwiatów (http://www.nieborow.art.pl/ogrody/ar_kadia/, 2015). Ogród ów był niejako wyrazem duszy Heleny Radziwiłłowej, największym dziełem jej życia.

Zakończenie

W artykule wskazano, jak można rozumieć pojęcie krajobrazu ezoterycznego i skąd się ono bierze. Dokonano tego na gruncie nauk geograficznych. W pierwszej części artykułu w sposób okrojony (głównie z powodu braku miejsca) i zapewne mocno niedoskonały, przedstawiono, jak geografowie rozumieją krajobraz. Zwrócono tu uwagę na ewolucję w sposobach jego postrzegania i określania jego znaczenia dla badania rozwoju opisu świata, czym zajmuje się geografia. Definicja krajobrazu w geografii humanistycznej zbliża się do pojmowania go przez nauki humanistyczne i socjologię, czy nawet psychologię. Wśród opisywanych krajobrazów przytoczono kilka ich typów, co może się stać początkiem klasyfikacji poświęconej charakterystyce krajobrazu kulturowego kontynentu w odniesieniu do wartości ezoterycznych, a umieszczonej we wspólnym polu badawczym nauk humanistycznych i nauk o Ziemi.

Krajobraz, co prawda, nie ma płci, ale mają ją jego kreatorzy czy kreatorki. W historii Europy i Polski nie brakowało szlachetnie urodzonych kobiet, które dzięki silnemu charakterowi, charyźmie i wielkiej inteligencji wyrwały się z ról,

które im tradycyjnie przypisywano. W świecie zdominowanym przez patriarchalny sposób myślenia rola kobiety była bardzo zawężona. Mimo to w czasie Oświecenia potrafiły one stworzyć sobie pole, gdzie ich głos brzmiał równie donośnie, jak głos mężczyzn. Były to m.in. loże i ogrody masonskie. Częścią działania masonerii były prace nie tylko w lożach, ale również w klasycystycznych i romantycznych ogrodach pełnych symboliki wywodzącej się z rytów masonskich. Często właśnie kobiety – twórczynie – decydowały o tym, co działo się w ogrodach. Spotkania w nich były często kontynuacją prac i warsztatów prowadzonych w lożach. Jednak w ogrodach to damy przejmowały przewodnictwo. Dzięki temu w kształcie ogrodów zapisały swoje idee, sposób myślenia, dając przekaz o epoce, w której żyły i o wartościach, które je ukształtowały.

Literatura

- Degórski M., 2009: Krajobraz jako odbicie przyrodniczych i antropogenicznych procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego. *Problemy ekologii krajobrazu*, 23: 53–60.
http://www.paek.ukw.edu.pl/wydaw/vol23/PE_K_XXIII_07_Degorski.pdf, [dostęp 17.11.2017]
- Dreścik J. J., 2005: Świątynia pamięci. *Zarządzanie w Kulturze*, 6. UJ, Kraków: 209–218.
- Eliade M., 1996: *Sacrum i profanum*. KR, Kraków: 206 s.
- Gawinowska T., 1997: Zespół Pałacowo-Parkowy Puławy. Towarzystwo Przyjaciół Puław. Puławy: 137 s.
<http://web.archive.org/web/20071031173954/http://www.pl.pulawy.pl/pulawy/pl/zpp.php> [dostęp 17.11.2017]
- Granziera P., 2003: Freemasonic Symbolism and Georgian Gardens. *Esoterica: The Journal of Esoteric Studies*, 5: 42–72.
<http://www.esoteric.msu.edu/VolumeV/Freemasonill.html> [dostęp 17.11.2017]
- Jackowski A., 2003: Świąta przestrzeń świata. *Podstawy geografii religii*. UJ, Kraków: 270 s.
- Jarzyna K., 2017: *Perypetie masonerii kobiecej i kres oświeceniowego wolnomularstwa adopcyjnego*. *Silva Rerum* [dostęp 17.11.2017]
http://www.wilanow-palac.pl/perypetie_masonerii_kobiecej_i_kres_oswieceniowego_wolnomularstwa_adopcyjnego.htm2017

- Lamparska-Wieland M., 1996: Historia zapisana w krajobrazie. Przyroda Górnego Śląska, 3. Katowice: s. 14.
- Luty-Michalak M., 2007: Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie. Phil Macnaghten, John Urry, 2005. Recenzja. Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne, 1. Warszawa: 90–95.
- Macnaghten P., Urry J., 2005: Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie. Scholar, Warszawa: 216 s.
- Myga-Piątek U., 2015: Pamięć krajobrazu. Zapis dziejów w przestrzeni. Studia Geohistorica, 3: 29–45. http://studiageohistorica.pl/teksty/3/Studia_Geohistorica_3_Myga.pdf [dostęp 17.11.2017]
- Olkusz K., 2017: Materializm kontra ezoteryka. Drugie pokolenie pozytywistów wobec „spraw nie z tego świata”. Ośrodek Badawczy Facta Ficta, Kraków: 440 s. (factaficta.files.wordpress.com/2017/10/ksenia-olkusz-materializm-kontra-ezoteryka.pdf) [dostęp 17.11.2017]
- Pilawski K., Dołęgowska-Wysocka M., 2017: Jeszcze masoneria nie zginęła. Tygodnik Przegląd, 28/2017. <https://www.tygodnikprzeglad.pl/jeszcze-masoneria-zginela/> [dostęp 17. 11. 2017]
- Piotrowski J., 1933: Zamek w Łańcucie. Zwięzły opis dziejów i zbiorów. Towarzystwo Naukowe Lwowski. Lwów: 156 s.
- Racewicz K., 2005: Symboliczno-ideowe podłoże masonerii http://wolnomularstwo.pl/baza_artykulow/czym-jest-wolnomularstwo/symboliczno-ideowe-podloze-masonerii/ [dostęp 17.11. 2017]
- Rębowska K., 2002: Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych. UŁ, Łódź: 197 s.
- Yi Fu Tuan, 1987: Przestrzeń i miejsce. PIW, Warszawa: 251 s.
- Słownik Języka Polskiego <https://sjp.pwn.pl/szukaj/ezoteryka.html> [dostęp 17.11.2017]
- <http://www.nieborow.art.pl/ogrody/arkadia/>, 2015 [dostęp 17.11.2017]
- <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ezoteryzm;3899489.html> [dostęp 17.11.2017]

Wpłynął do redakcji: 13 czerwca 2019

Поступила в редакцию: 13 июня 2019

Received: 13 June 2019